

Naar hun eigen evenbeeld?

Dilemma's van katholieke, protestantse en holistisch-spirituele webdesigners

Ineke Noomen, Stef Aupers & Dick Houtman¹

Inleiding

De gedachte dat moderne technologie onverenigbaar is met religie, omdat 'rationaliteit inherent is aan technologie' en omdat 'machines de belichaming zijn van een instrumentele, rationele denkwijze', is sinds lange tijd vrijwel algemeen geaccepteerd binnen de sociale wetenschappen.² Desondanks wordt dit idee ondergraven door historische studies waaruit blijkt dat de twee zich in feite via wederzijdse beïnvloeding hebben ontwikkeld,³ zoals ook blijkt uit het scherp toegenomen religieuze gebruik van het internet sinds de jaren negentig van de vorige eeuw. Dit laatste geldt niet alleen voor gevestigde religieuze tradities als rooms-katholicisme, protestantisme, boeddhisme, hindoeïsme en islam, maar ook voor neopaganisme, moderne hekserij en andere stromingen binnen het holistisch-spirituele milieu.

Dit betekent echter niet dat internetgebruik voor alle religieuze tradities even vanzelfsprekend is of dat het internet voor alle religies, ongeacht hun historische en culturele achtergronden, dezelfde betekenis heeft. Daarom bestuderen wij in deze bijdrage hoe in katholieke, protestantse en holistisch-spirituele kringen het internet wordt toegeëigend en gebruikt. Hiermee sluiten wij aan bij het lopende debat over de sociale en culturele vormgeving van technologie in het algemeen en de religieuze vormgeving van het internet in het bijzonder.⁴

¹ De auteurs zijn verbonden aan het Centre for Rotterdam Cultural Sociology (CROCUS) van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Deze bijdrage verscheen in 2011 onder de titel 'In Their Own Image? Catholic, Protestant and Holistic Spiritual Appropriations of the Internet' in *Information, Communication & Society*, 14, 8, 1097-1117. De auteurs danken Leonard van 't Hul hartelijk voor zijn onmisbare hulp bij de totstandkoming van deze Nederlandse vertaling, inclusief die van de citaten uit Engelstalige bronnen.

² Wilson, B. (1976) *Contemporary Transformations of Religion*, Oxford University Press, Oxford, p. 88.

³ Davis, E. (2004) [1998] *TechGnosis. Myth, Magic and Mysticism in the Age of Information*, Serpent's Tail, London; Noble, D. (1999) [1997] *The Religion of Technology. The Divinity of Man and the Spirit of Invention*, Penguin Books, New York, London.

⁴ MacKenzie, D. & Wajcman, J. (red.) (1999) [1985] *The Social Shaping of Technology*, tweede editie, Open University Press, Buckingham, Philadelphia, respectievelijk: Campbell, H. (2005) 'Spiritualising the Internet: uncovering discourses and narratives of religious Internet usage', *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1(1).

Wij gaan eerst nader in op de theorieën die ten grondslag liggen aan deze studie. Daarna schetsen we, als opmaat voor onze empirische analyse, in vogelvlucht een beeld van de ontwikkelingen in het Nederlandse religieuze en medialandschap in de afgelopen halve eeuw. We sluiten af met een samenvatting van, en een korte bespiegeling over, onze belangrijkste bevindingen.

Religie online en offline

Van technologisch determinisme naar culturalisering van technologie

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw heeft de studie van religie en het internet zich ontwikkeld tot een nieuw wetenschapsgebied. De vroegste studies vertrokken veelal vanuit een utopisch perspectief, met het gevolg dat aan het internet en *cyberspace* allerlei spirituele en bevrijdende kwaliteiten werden toegeschreven.⁵ Het internet werd dikwijls voorgesteld als een buitenwereldlijke omgeving met ‘metafysische kwaliteiten’ die niet onderdeed voor ‘het paradijs’, als ‘het nieuwe Jeruzalem’, en zelfs als ‘een technologische plaatsvervanger van de Christelijke hemel’.⁶ Andere wetenschappers richtten zich op een sterk empirische bestudering van internetreligies, wat dikwijls resulteerde in rijke beschrijvingen van de meest exotische varianten van internetreligie, waarvan men destijds verwachtte dat deze de traditionele offline religies zouden gaan vervangen.⁷ Deze studies, die benadrukten dat het internet het religieuze landschap ingrijpend zou veranderen, of die *cyberspace* zelfs

⁵ Zie onder andere: Aupers, S. & Houtman, D. (2005) “‘Reality sucks:’ on alienation and cybergnosis”, in *Cyber Space – Cyber Ethics – Cyber Theology*, E. Borgman, e.a. (red.) speciale uitgave *Concilium: International Journal of Theology*, no. 1, pp. 81-89; Bittarello, M.B. (2008) ‘Another time, another space: virtual worlds, myths and imagination’, *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 3(1); Brasher, B. E. (2004) [2001] *Give Me That Online Religion*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, London; Davis, E. (2004) *TechGnosis*; Dery, M. (1996) *Escape Velocity. Cyberculture at the End of the Century*, Grove Press, New York; Karaflogka, A. (2003) ‘Religion on - religion in cyberspace’, in: *Predicting Religion. Christian, Secular and Alternative Futures*, G. Davie, e.a. (red.), Ashgate, Burlington, Aldershot, 191-202; O’Leary, S. D. (2004) [1996] ‘Cyberspace as sacred space: communicating religion on computer networks’, in: *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, L. Dawson, e.a. (red.), Routledge, New York, London, 37-58; Turkle, S. (1995) *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*, Simon & Schuster, New York, London; Wertheim, M. (1999) *The Pearly Gates of Cyberspace. A History of Space from Dante to the Internet*, Norton, New York.

⁶ Zie respectievelijk: Heim, M. (1993) *The Metaphysics of Virtual Reality*, Oxford University Press, Oxford, New York; Stenger, N. (1992) [1991] ‘Mind is a leaking rainbow’, in: *Cyberspace. First Steps*, M. Benedikt (red.), MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 49-58, p. 52; Benedikt, M. ed. (1992) [1991] *Cyberspace. First Steps*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 14; en Wertheim, M. (1999) *The Pearly Gates of Cyberspace*.

⁷ Brasher (2004) [2001] *Give Me That Online Religion*; Karaflogka (2003) *Religion on - religion in cyberspace*; en O’Leary (2004) [1996] *Cyberspace as sacred space*.

beschouwden als een plaats met inherent spirituele eigenschappen, hadden een sterk deterministisch uitgangspunt. Zelfs wanneer reeds lang bestaande religieuze tradities werden onderzocht, zo meende men, was het ‘niet de vraag *of*, maar *hoe* en *wanneer* religieuze tradities en organisaties zouden veranderen of worden veranderd door hun betrokkenheid bij de online wereld’.⁸

Meer recente studies over religie en het internet breken met dergelijke technologisch-deterministische opvattingen en richten zich veeleer op de manier waarop religieuze groepen zich de nieuwe technologie actief toe-eigenen. Ze zijn dan ook niet langer primair gericht op de vraag hoe nieuwe cyberreligies ontstaan, maar werpen veeleer de vraag op hoe gevestigde religieuze groeperingen het internet integreren in hun opvattingen en gebruiken.⁹ Daarbij wordt in navolging van *Computer-Mediated Communication studies* (CMC) en *Science and Technology Studies* (STS) steeds meer de nadruk gelegd op de verklarende invloed van de offline context. Hoe religies zich in online omgevingen manifesteren en ontwikkelen, zou sterk afhankelijk zijn van hun historisch en cultureel gevormde offline erfgoed. Barzilai-Nahon en Barzilai spreken in dit verband over ‘geculturaliseerde technologie’ (*cultured technology*), daarmee benadrukkend dat ‘cultuur vormgeeft aan technologieën en ze voorziet van groepsspecifieke eigenschappen’.¹⁰ Op vergelijkbare wijze spreekt Campbell over een ‘spiritualisering van het internet’, waarmee ook zij aandacht vraagt voor het feit dat religieuze tradities van elkaar verschillen in hun gebruik van en opvattingen over het internet.¹¹

Naar een vergelijkende studie

Hoewel deze nieuwe benaderingen in de bestudering van religie en het internet vragen om een empirische vergelijking van de manieren waarop verschillende religieuze tradities het internet gebruiken, blijkt niet alleen dat er verrassend weinig van zulke studies bestaan, maar ook dat dit onderzoeksveld theoretisch nog onderontwikkeld is. Twee punten verdienen speciale aandacht.

⁸ Brasher (2004) [2001] *Give Me That Online Religion*, 13, cursivering toegevoegd.

⁹ Dawson, L. L. & Cowan, D. E. (2004) ‘Introduction’, in *Religion Online. Finding Faith on the Internet* L. Dawson, e.a. (red.), Routledge, New York, London, 1-16; Ess, C., Kawabata, A. & Kurosaki, H. (2007) ‘Cross-cultural perspectives on religion and computer-mediated communication’, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 939-955; Højsgaard, M. T. & Warburg, M. (2005) ‘Introduction: waves of research’, in: *Religion and Cyberspace*, M. Højsgaard, e.a. (red.), Routledge, London, New York, 1-11.

¹⁰ Barzilai-Nahon, K. & Barzilai, G. (2005) ‘Cultured technology: the Internet and religious fundamentalism’, *The Information Society*, 21(1): 25-40, 26.

¹¹ Over ‘spiritualisering van technologie’ zie: Campbell (2005) *Spiritualising the Internet*. Daarnaast: Campbell, H. (2010) *When Religion Meets New Media*, Routledge, London, New York.

Ten eerste zijn veel studies gebaseerd op casussen waarin één religieuze groepering of traditie centraal wordt gesteld. Voorbeelden zijn onderzoeken naar islam en het internet (Bunt), virtuele christelijke gemeenschappen (Campbell) en moderne paganisten op het internet (Cowan).¹² Zulke studies snijden onmiskenbaar belangrijke theoretische vraagstukken aan over de rol van religieuze autoriteiten, identiteiten en online gemeenschappen.¹³ Omdat het steeds gaat om specifieke casussen blijft echter onduidelijk in hoeverre de wijze waarop men gebruik maakt van het internet specifiek is voor de onderzochte traditie, of ook geldt voor andere religieuze groepen.

Ten tweede richten de studies die wél verschillende religies op het internet vergelijken zich meer op het beschrijven van overeenkomsten dan op een verklaring van de gevonden verschillen. Zo vergeleken Kluver en Cheong de opvattingen over en het gebruik van het internet van zes religieuze tradities in Singapore, te weten islam, protestantisme, katholicisme, taoïsme, boeddhisme en hindoeïsme, om te onderzoeken hoe ‘verschillende religieuze gemeenschappen op verschillende manieren omgaan met technologie’.¹⁴ Hun conclusie spitst zich echter toe op de bevinding dat religie en het internet over het algemeen goed samengaan, waarmee zij, zoals ze zelf ook aangeven, voorbijgaan aan de oorspronkelijke onderzoeksvraag naar de verschillende manieren waarop religies het internet gebruiken en vormgeven.¹⁵ Op vergelijkbare wijze gaat de conclusie van Cheong en Poon over de relatie tussen (religieus) sociaal kapitaal en technologie, op basis van een vergelijkende studie naar christelijke en boeddhistische organisaties op het internet, voorbij aan de oorspronkelijke ambitie van de auteurs om de verschillen tussen deze tradities te duiden.¹⁶

¹² Zie respectievelijk: Bunt, G. (2003) *Islam in the Digital Age. E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*, Pluto Press, London; Bunt, G. (2000) *Virtually Islamic. Computer-Mediated Communication and Cyber Islamic Environments*, University of Wales Press, Cardiff; Campbell, H. (2005) *Exploring Religious Community Online. We Are One in the Network*, Peter Lang, New York; Cowan, D. E. (2005) *Cyberhenge. Modern Pagans on the Internet*, Routledge, New York, London.

¹³ Over de rol van religieuze autoriteiten zie: Barker, E. (2005) ‘Crossing the boundary: new challenges to religious authority and control as a consequence of access to the Internet’, in *Religion and Cyberspace*, M. Højsgaard, e.a. (red.), Routledge, London, New York, 67-85. Over identiteit en online gemeenschappen zie: Berger, H. A. & Ezzy, D. (2009) ‘Mass media and religious identity: a case study of young witches’, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3): 501-514 en Lövheim, M. (2004) ‘Young people, religious identity, and the Internet’, in *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, L. Dawson, e.a. (red.), Routledge, New York, London, 59-73.

¹⁴ Kluver, R. & Cheong, P. H. (2007) ‘Technological modernization, the Internet, and religion in Singapore’, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3): 1122-1142, 1126.

¹⁵ Idem, 1139.

¹⁶ Cheong, P. H. & Poon, J. (2008) ‘WWW.FAITH.ORG: (Re)structuring communication and the social capital of religious organizations’, *Information, Communication & Society*, jrg. 11, no. 1, 89-110.

Deze nadruk op de overeenkomsten in plaats van de verschillen in internetgebruik door uiteenlopende religieuze tradities is opmerkelijk. Zij is immers onverenigbaar met de omarming van de theoretische idee van ‘culturalisering van technologie’ in deze zelfde studies, waardoor de centrale theoretische kwestie onaangeroerd blijft: hoe en waarom het internet binnen verschillende religieuze stromingen op verschillende manieren wordt toegeëigend, vormgegeven en gebruikt. Daarom treden wij in de voetsporen van de weinige studies waarin wel op een systematische manier aandacht is besteed aan deze verschillen.¹⁷ Met name Campbell heeft een waardevolle bijdrage geleverd aan dit onderzoeksveld met haar vergelijkende studie van de drie belangrijkste monotheïstische godsdiensten; te weten jodendom, christendom en islam.¹⁸

In deze bijdrage zullen wij de twee dominante stromingen van het christendom in Nederland, het katholicisme en het protestantisme, vergelijken met een derde religieuze traditie, die van de holistische spiritualiteit. Dit is een strategische keuze omdat het holistisch-spirituele gedachtegoed wezenlijk verschilt van zijn christelijke tegenhangers waar het gaat om de rol van religieuze gemeenschap, religieuze autoriteit en religieuze teksten. De vergelijking tussen de drie tradities belooft dan ook inzicht in de achtergronden van de overeenkomsten en verschillen waar het de omgang met het internet betreft. Alvorens op onze onderzoeksbevindingen in te gaan, beschrijven wij enkele relevante historische ontwikkelingen rond religie en media in Nederland.

Religie en media in Nederland

In de afgelopen halve eeuw hebben secularisering van de cultuur en commercialisering van de media voor grote veranderingen in het Nederlandse religieuze en medialandschap gezorgd. Als gevolg van secularisering hebben katholieken en protestanten veel van hun zendtijd op radio en televisie moeten inleveren, terwijl het tegelijkertijd lastiger werd om hun publiek te bereiken via de kranten. In dezelfde periode nam het aantal niet-gelovigen drastisch toe en kregen de christelijke kerken te maken met concurrentie vanuit de holistisch-spirituele hoek.

Ontzuiling en commercialisering van de media

¹⁷Jacobs, S. (2007) ‘Virtually sacred: the performance of asynchronous cyber-rituals in online spaces’, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12((3): 1103-1121; Campbell (2010) *When Religion Meets New Media*.

¹⁸ Idem.

Tot ver in de jaren zestig van de twintigste eeuw was de Nederlandse samenleving georganiseerd in verschillende naast elkaar bestaande religieuze en politieke zuilen. Dit systeem, waarin individuen zich gedurende hun hele leven identificeerden met één specifieke zuil, heeft het politieke, religieuze en medialandschap lange tijd gedomineerd. Katholieken en protestanten hadden op deze manier elk hun eigen mediavoorzieningen: kranten en omroepen bedienden enkel het eigen publiek en waren voor hun financiële middelen en zendtijd afhankelijk van de omvang van deze achterban. Toen in de tweede helft van de jaren zestig secularisering en ontzuiling op gang kwamen, ontstond er ruimte voor nieuwe religieuze en seculiere geluiden. Deze concurrentie maakte het voor de christelijke organisaties steeds moeilijker om te voorzien in de religieuze behoeften van de eigen achterban; een streven dat verder werd bemoeilijkt door het toenemende belang van kijkcijfers en de openstelling van het omroepenbestel voor commerciële omroepen in 1989.¹⁹

De belangrijkste gevolgen van de ontzuiling sinds de jaren zestig zijn daarmee tweeledig. Enerzijds zien de christelijke kerken zich inmiddels genoodzaakt te concurreren met seculiere tradities en met nieuwe, minder sterk geïnstitutionaliseerde, holistisch-spirituele stromingen, bewegingen en netwerken. Anderzijds is met de afgenomen toegankelijkheid van de media voor protestanten en katholieken de noodzaak om van zich te laten horen juist toegenomen. Hoewel holistisch-spirituele groepen nooit hun eigen nationale mediavoorzieningen hebben gekend, zullen we zien dat ook in deze kringen een duidelijke behoefte bestond en bestaat om de eigen standpunten in brede kring kenbaar te maken. De opkomst van het internet in de jaren negentig van de afgelopen eeuw bood daarmee uitkomst aan elk van de drie religieuze stromingen.

Katholicisme, protestantisme en holistische spiritualiteit in Nederland

De ontwikkeling van katholicisme, protestantisme en holistische spiritualiteit in Nederland is uiteraard nauw verbonden met meer algemene culturele en historische ontwikkelingen hier te lande. Voor het katholicisme zijn de gevolgen van ontzuiling en secularisering wellicht het meest ingrijpend geweest. Waar in 1966 nog 35 procent van de Nederlandse bevolking lid was van de katholieke kerk, was dat nog slechts 16 procent in 2006.²⁰ Daarbij verschilt de Nederlandse katholieke kerkprovincie van haar Zuid- en Centraal-Europese tegenhangers vanwege haar kritische houding ten aanzien van de roomse autoriteit en orthodoxie. Zo

¹⁹ Dekker, P. & Ester, P. (1996) 'Depillarization, deconfessionalization, and de-ideologization: empirical trends in Dutch society (1958-1992)', *Review of Religious Research*, 37(4): 325-341.

²⁰ Bernts, T., Dekker, G. & Hart, J. de (2007) *God in Nederland 1996-2006*, Ten Have, Kampen, 14.

verwelkomden vele Nederlandse katholieken het Tweede Vaticaans Concilie, dat plaatsvond tussen 1962 en 1965, waarbij verouderd geachte katholieke leerstellingen werden gemoderniseerd (*aggiornamento*) en er meer ruimte ontstond voor openheid en dialoog tussen kerk en samenleving. De onvrede die ontstond toen deze zo welkome progressieve geluiden al weer snel verstomden, was aanzienlijk en beleefde een climax tijdens het bezoek aan ons land van paus Johannes Paulus II in 1985. Vanzelfsprekend heeft er ook altijd een meer orthodoxe tak binnen het Nederlandseatholicisme bestaan, die deze roep om openheid en dialoog met argusogen bezag. Daarmee is ondanks het theologisch ingegeven streven naar een mondiale gemeenschap van katholieke gelovigen in Nederland altijd sprake geweest van een zekere verdeeldheid tussen progressieven en orthodoxen.

Ook het protestantisme kreeg te maken met een aanzienlijke afname van het kerklidmaatschap. Was in 1966 nog 25 procent van de Nederlandse bevolking lid van een protestants kerkgenootschap, in 2006 bedroeg dit nog slechts 14 procent.²¹ Daarbij staat de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme bol van conflicten en kerkscheuringen als gevolg van theologische twisten en onenigheden. Sinds 2004 is de Protestantse Kerk Nederland (PKN), een samenwerkingsverband van hervormde, gereformeerde en lutherse kerken, de grootste tak binnen het Nederlandse protestantisme. Deze PKN bestaat uit ongeveer 1800 gemeenten van conservatieve, gematigde en vrijzinnige signatuur en kwam na jarenlange dialoog tot stand. Zij wordt gekenmerkt door ‘eenheid in diversiteit’ en typeert zichzelf als een ‘gemeenschap rond het Woord’.²² Desalniettemin zijn er in Nederland naast de PKN nog vele, vooral orthodoxe, protestantse gemeenten die zich in 2004 niet bij dit verband wilden aansluiten. Hoewel de afname van kerklidmaatschap en kerkelijke participatie de protestantse kerken vanzelfsprekend zorgen baart, lijken zij zich minder bedreigd te voelen dan de katholieke kerken, omdat de ‘pluralistische dreiging’ in het protestantisme historisch gezien altijd aanwezig is geweest. Centraal in het protestantisme staat immers de persoonlijke band tussen individuele gelovigen en God, met als gevolg dat gelovigen gemakkelijker met elkaar in conflict komen over leerstellingen en gebruiken.

Holistische spiritualiteit, ten slotte, is de laatste decennia opgekomen als nieuwe concurrent op de religieuze markt en bloeit vooral in de meest gesecculariseerde Europese

²¹ Idem.

²² Protestantse Kerk in Nederland (PKN) (2005) *Leren leven van de verwondering. Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*, Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht, toegankelijk via: [www.pkn.nl/3/site/uploaded/Docs/www.51818_PLD_verwondering\(1\)\(1\)\(1\).pdf](http://www.pkn.nl/3/site/uploaded/Docs/www.51818_PLD_verwondering(1)(1)(1).pdf), 6-7.

landen, zoals Frankrijk, Groot-Brittannië, Zweden en ook Nederland.²³ In Nederland kwam holistische spiritualiteit op toen in de jaren zestig de eerste new age centra werden geopend in Amsterdam.²⁴ Tegenwoordig ligt het aandeel van de Nederlandse bevolking dat zich serieus bezighoudt met deze vorm van zingeving ergens tussen 8 en 25 procent.²⁵ Holistische spiritualiteit grijpt niet terug op één specifieke religieuze of spirituele traditie, maar gaat er juist van uit dat alle tradities verwijzen naar dezelfde spirituele waarheid. Dit idee van ‘perennialisme’ heeft tot gevolg dat het individuen vrij staat hun persoonlijke spirituele pad te ontdekken, waarbij zij op eclectische wijze inspiratie kunnen putten uit een veelheid aan tradities en stromingen.²⁶ Het is dan ook niet verrassend dat new age en holistische spiritualiteit veelal worden gezien als een ‘cultisch milieu’ (*cultic milieu*), dat bestaat uit een open netwerk van kleine organisaties en eenmanszaken die spirituele workshops, cursussen, therapieën, boeken en kunst faciliteren. Door haar razendsnelle opkomst en verspreiding in de afgelopen decennia is holistische spiritualiteit inmiddels een belangrijke speler in het Nederlandse religieuze landschap geworden.²⁷

Onderzoeksopzet en dataverzameling

Ons onderzoek is gebaseerd op 21 diepte-interviews met webdesigners die, hetzij beroepsmatig, hetzij als vrijwilligers, werkzaam zijn in het katholieke, protestantse of holistisch-spirituele veld in Nederland. Omdat we geïnteresseerd zijn in de vraag hoe het internet in de verschillende religieuze kringen wordt gezien en toegeëigend, hebben wij om strategische redenen voor onderzoek onder deze webdesigners gekozen. Zij werken immers in het spanningsveld tussen religie en het internet, fungeren als bemiddelaars tussen religieuze

²³ Houtman, D. & Aupers, S. (2007) ‘The spiritual turn and the decline of tradition: the spread of post-Christian spirituality in fourteen western countries’, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(3): 305-320.

²⁴ Aupers, S. (2005) “‘We are all gods:’ New Age in the Netherlands 1960-2000”, in *The Dutch and Their Gods. Secularization and Transformation of Religion in the Netherlands since 1950*, E. Sengers (red.), Uitgeverij Verloren, Hilversum, 181-201.

²⁵ Bernts e.a. (2007) *God in Nederland 1996-2006*, p. 184 houden het op 8 procent, waar Kronjee, G. & Lampert, M. (2006) ‘Leefstijlen en zingeving’, in *Geloven in het publieke domein*, Donk W.B.H.J. van de e.a. (red.), Amsterdam University Press, Amsterdam, 171-208, 184 het houden op 25 procent.

²⁶ Hanegraaff, W. J. (1996) *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Brill: Leiden, New York; Heelas, P. (1996) *The New Age Movement. The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*, Blackwell Publishers, Oxford, Cambridge.

²⁷ Over het cultisch milieu zie: Campbell, C. (2002) [1972] ‘The cult, the cultic milieu and secularization’, in: *The Cultic Milieu. Oppositional Subcultures in an Age of Globalization*, J. Kaplan, e.a. (red.), AltaMira Press, Walnut Creek, Lanham, Oxford, New York, 12-25. Zie daarnaast: Luckmann, T. (1996) ‘The privatization of religion and morality’, in *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity*, P. Heelas, e.a. (red.), Blackwell Publishers, Cambridge (Mass.), Oxford, 73-83.

organisaties en het nieuwe medium, en worden als zodanig in hun dagelijkse werkzaamheden geconfronteerd met al dan niet conflicterende ideeën en wensen ten aanzien van de inhoud, het gebruik en de visuele vormgeving van religieuze websites. Door deze unieke positie kunnen zij ons voorzien van belangrijke gegevens omtrent de manier waarop verschillende religieuze stromingen omgaan met het internet en de religieuze websites tot stand brengen waarmee internetgebruikers uiteindelijk te maken krijgen.

Negen geïnterviewden zijn afkomstig uit het katholieke milieu. Drie van hen zijn beroepsmatig verbonden aan de rooms-katholieke Kerk in Nederland (Hendrikjan, Jeroen en Sanne) en twee zijn priesters betrokken bij internetprojecten (Martijn en Stefan). Twee anderen werken voor KRO/RKK, de publieke omroepen die de officiële website van de Rooms-katholieke Kerk in Nederland beheren (Alex en Bas). Richard werkte eerder ook bij KRO/RKK, maar is nu werkzaam voor een oecumenisch project vanuit een aantal katholieke en protestantse gemeenten. Jan, ten slotte, is niet professioneel verbonden aan een kerkelijke organisatie, maar beheert een van de grootste Nederlandse websites over hetatholicisme.

Doordat het protestantse milieu gefragmenteerder is dan het katholieke en bestaat uit meer verschillende omroepen en media-organisaties, zijn de zes protestantse webdesigners minder eenduidig te plaatsen. Connie werkt voor de PKN, Klaas is betrokken bij een protestantse website die is opgezet door een cluster van protestantse organisaties, Emma is beroepsmatig verbonden aan de vrijzinnig-protestantse omroep IKON en Mark aan een stichting die gelieerd is aan vrijzinnig protestantse organisaties. Twee respondenten werken niet voor protestantse organisaties: Henry beheerde lange tijd de website voor een grote protestantse gemeente in Utrecht en Dirk werkt voor een kleinschalig mediabedrijfje dat websites bouwt voor niet-commerciële, culturele en ideologisch gedreven organisaties. De laatste heeft gewerkt met organisaties van uiteenlopende religieuze pluimage, maar is op dit moment betrokken bij een groot webproject voor de PKN.

De zes respondenten die werkzaam zijn in het holistisch-spirituele milieu zijn Annemarie, Caroline, Daan, Erwin, Patrick en Ronald. Zij maken deel uit van kleinschalige samenwerkingsverbanden en zijn daarnaast veelal zelfstandig ondernemer binnen het spirituele milieu. Mede daardoor zijn zij vaak betrokken bij verschillende lopende projecten en beheren zij meer dan één website.

Om de ervaringen en opvattingen van de respondenten zo goed mogelijk naar voren te laten komen, droegen de interviews een relatief open karakter, al zorgden we er uiteraard wel

steeds voor dat alle theoretisch gezien belangrijke onderwerpen ter sprake kwamen.²⁸ Deze gespreksonderwerpen behelsden onder meer de ambities die de specifieke religieuze groep met haar internetgebruik had; de betekenissen die de religieuze groep aan het internet in vergelijking met andere media toekende; de belangrijkste doelen, doelgroepen, mogelijkheden en problemen van religieuze websites; en de overwegingen die de keuze voor of tegen bepaalde gebruiksfuncties en visuele kenmerken bepalen. Voorafgaand aan elk interview werd(en) de website(s) van elke respondent grondig bekeken, zodat de interviewvragen hierop konden worden afgestemd. Op één telefonisch interview na zijn alle interviews persoonlijk afgenomen door de eerste auteur in de periode tussen september 2008 en april 2009. De interviews duurden gemiddeld anderhalf uur en de opnames zijn woordelijk getranscribeerd. Alle namen in deze bijdrage zijn gefingeerd om de privacy van de respondenten te waarborgen.

Religieuze dilemma's rond het internet

Omdat het voor religieuze en spirituele groepen geenszins vanzelfsprekend is om 'online te gaan', zullen we allereerst uiteenzetten hoe het pluralistische religieuze en medialandschap in Nederland hen er toe heeft aangezet om het internet überhaupt te gaan gebruiken. Vervolgens gaan we in op de problemen en dilemma's waarmee religieuze webdesigners te maken krijgen. Daarbij besteden we speciale aandacht aan de manier waarop deze dilemma's samenhangen met offline kenmerken en conflicten in de betreffende religieuze tradities.

Het web als laatste strohalm

Elke door ons bestudeerde religieuze groep heeft te maken met een zeer beperkt en als onvoldoende ervaren aandeel in de nationale media. Richard, die werkzaam is binnen de katholieke gelederen, beschrijft de situatie voor het katholieke milieu als volgt: 'vroeger had je natuurlijk nog wel katholieke kranten en dat soort dingen, en bladen, maar ja, die zijn praktisch allemaal weg, dus eigenlijk is radio en televisie, en nu dan internet, het enige kanaal wat ze nog hebben waarmee ze zich rechtstreeks tot een publiek kunnen wenden.' De holistisch-spirituele webdesigner Patrick heeft vergelijkbare ideeën. Toen het onhaalbaar bleek om een programma voor de landelijke televisie op poten te zetten, zag hij in het internet

²⁸ Charmaz, K. (2006) *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 28-35.

een geschikt alternatief om zijn ideeën met anderen te delen, omdat hij ‘via internet alsnog mensen (kon) bereiken.’

Voor alle drie de hier bestudeerde religieuze groepen geldt dat, willen zij van zich laten horen, het internet een belangrijke laatste strohalm is. Anders dan de traditionele massamedia is het immers bij uitstek geschikt voor groeperingen die voor een beperkt publiek opereren. Landelijke uitzendingen van programma’s voor specifieke doelgroepen zijn te kostbaar geworden en behoren niet langer tot de mogelijkheden, maar kunnen tamelijk eenvoudig via internet worden aangeboden. Hendrikjan legt uit dat reportages over kerkelijke onderwerpen iedere keer ‘sneuelen’ omdat die ‘net niet belangrijk genoeg zijn voor Nederland 1 of 2’, maar wel op internet kunnen worden uitgezonden en daar vaak ‘heel goed bekeken worden.’ Bas, werkzaam bij de internetafdeling van de RKK, geeft het voorbeeld van hun tweemaandelijks online uitzending van de pauselijke audiënties op woensdag en de Angelus Domini (Engel des Heren) gebeden op zondag: ‘dat is ook iets waar je geen zendtijd voor krijgt, of (...) waarvan je zegt: dat vinden we niet opportuun om dat op televisie uit te gaan zenden. Maar er is wel een publiek voor en dat bieden we dus aan via internet.’ Iets dergelijks komt ook naar voren in een recent krantenbericht over de enorme groei van het aantal orthodox-protestantse online radiostations, die veelal zijn opgestart omdat ‘sommige Bijbelgetrouwe christenen’ bij de ‘publieke omroepen hun eigen nieuws, mening en muziek’ misten.²⁹ Het web stelt programmamakers in staat ‘eigen keuzes te maken’ aangaande christelijke muziek, kerknieuws, psalmen en orgelconcerten die zij willen uitzenden, zonder daarbij gestoord te worden door een omroepmanager die hen advertenties en niet-christelijke muziek ‘opdringt’.

Het ervaren tekort aan geschikte media-alternatieven komt voort uit een sterke motivatie om van zich te laten horen te midden van de kakofonie aan seculiere en religieuze stemmen op het internet. Ongeacht hun religieuze of spirituele achtergrond zijn alle respondenten het er over eens dat het internet een podium biedt voor allerhande buitenissige en gesimplificeerde gedachten, meningen en klaagzangen. Emma spreekt daarbij over ‘hele enge weblogs’ van ‘mensen die met vurige vlammen vertellen wanneer het einde der wereld in zicht is’, terwijl Hendrikjan waarschuwt voor mensen ‘die, ja, hele rare dingen doen’, waarbij hij doelt op ‘allerlei duivelse sites en (...) satanisme en toestanden en zo.’ Vergelijkbaar met deze twee respondenten uit respectievelijk protestantse en katholieke kring, spreekt Erwin, die actief is in het holistisch-spirituele milieu, over de ‘negativiteit die er op

²⁹ Visscher, Q. (2010) ‘Elke Christen z’n eigen zender’, *Trouw*, 6 mei.

het internet is' en 'allerlei uitwassen die met één muisklik' tevoorschijn kunnen worden gehaald.

Overwegingen als deze weerhouden religieuze groepen er echter niet van om het internet te gebruiken. Integendeel: zij bieden eerder een motivatie om een tegengeluid te laten horen in deze 'jungle' (Bas) door het aanbieden van betrouwbare informatie en positieve berichten. Volgens Emma moet de kerk zich realiseren dat een 'evenwichtig antwoord' op een 'site die er professioneel uitziet, waarvan de mensen denken, o, dit heeft autoriteit' broodnodig is. Ook Martijn is ervan overtuigd dat de aanwezigheid van de kerk op het internet noodzakelijk is. Hij ziet het internet als een 'grote markt', waar 'allemaal kraampjes staan' en komt tot de slotsom dat 'als we er niet voor zorgen dat we er ook een kraampje hebben staan, dan is iedereen daar te vinden, behalve de kerk'. Erwin vertelt dat hij een aantal websites heeft gebouwd 'puur om gewoon positieve dingen op internet te zetten', 'gewoon (...) om positieve berichten en mooie dingen te laten zien. Mooie foto's, mooie teksten.' In tegenstelling tot Emma en Martijn wordt deze webdesigner uit het holistisch-spirituele milieu daarbij niet of nauwelijks belemmerd door de organisatorische en hiërarchische structuren die een rol spelen in beide christelijke tradities, maar ziet hij het als zijn persoonlijke verantwoordelijkheid om tegenwicht te bieden aan materiaal dat tegen zijn overtuigingen en idealen in gaat.

Omdat zij als geen ander weten hoezeer mensen het internet gebruiken als informatiebron, zien de respondenten uit de verschillende religieuze milieus het als een noodzaak om in deze behoefte te voorzien. Toch betekent dit niet zonder meer dat toe-eigening en gebruik van het internet verder probleemloos verlopen. Integendeel, zo zullen we zien: elke traditie staat voor specifieke dilemma's en problemen bij de culturalisering van het internet.

Katholicisme: worstelingen met autoriteit

Het pluralistische religieuze landschap van Nederland vormt een grotere uitdaging voor het katholicisme dan voor protestantisme en holistische spiritualiteit. Meer dan beide laatstgenoemde is het katholicisme historisch en theologisch gezien immers een monopolistisch geloof, dat in het teken staat van het vestigen van Gods koninkrijk op aarde door te streven naar een wereldwijde geloofsgemeenschap. Dit staat in scherp contrast met de voortgaande ontkerkelijkheid en pluralisering van het religieuze landschap in Nederland. Martijn, die priester en webdesigner is, onderkent deze moeizame situatie en stelt dat de kerk

‘als zingevingsinstituut (...) maar één partij op de markt’ is en ook Jan stelt dat de kerk slechts ‘één van de partijen op de reli-markt’ vormt.

De gedachte dat de katholieke gemeenschap en identiteit onder druk staan, is binnen het Nederlandse katholicisme alom aanwezig en het internet wordt daarbij gezien als het instrument bij uitstek om dat probleem het hoofd te bieden.³⁰ Zo wil Jeroen, als ontwerper van een katholieke nieuwssite, laten zien wat er gaande is binnen de kerk en daarmee een rol spelen in het ‘stimuleren van het zelfbewustzijn van katholieken in Nederland en Vlaanderen’. Alex heeft zich als doel gesteld om de gelovigen zich ‘wat meer bewust (te laten) zijn van de waarden die we met ons meedragen’ en hen te laten beseffen dat ‘we een waardevolle traditie hebben’; een traditie die ‘niet verstold is, maar die nog steeds doorgaat’ en ‘steeds een nieuwe invulling krijgt’. Deze ‘verjonging’ van de katholieke identiteit wordt gezien als een belangrijk onderdeel van de missionaire doelen zoals die worden uiteengezet in enkele pauselijke documenten.³¹ Hierin worden de moderne media voorgesteld als ‘een ‘geschenk van God’, waarmee de mensheid, in overeenstemming met Zijn Voorzienigheid, kan worden verenigd in broederschap en zo kan worden aangemoedigd naar Zijn plan voor verlossing toe te werken.’ Onze respondenten leggen een soortgelijke wens voor een gedeelde katholieke identiteit aan de dag. Stephan betoogt dat een ‘heldere identiteit weer nodig (is), wil je als kerk blijven voortbestaan’ en Sanne legt uit dat een van de doelen van haar Katholieke Jeugdforum is om jongeren ‘steviger in hun schoenen te laten staan’, zodat ‘je op een gegeven moment ook een grotere groep hebt van Katholieken die weten waar ze voor staan. En dat je dan ook mensen hebt om de wereld in te gaan.’

Het streven om een gevarieerd publiek van huidige en potentiële gelovigen te bedienen, vereist reflectie en bezinning op vragen als ‘wie zijn we?’, ‘waar geloven we in?’ en ‘waar staan we voor?’. De beantwoording van vragen als deze leidt echter tot soms scherp conflicterende ideeën over hoe de gedeelde katholieke identiteit er uit zou moeten zien en hoe zij op het internet gestalte zou moeten krijgen. Aan de ene kant zijn er daarbij orthodoxe stemmen die pleiten voor strikte regulering en beheer van online informatie door de kerkelijke autoriteiten – een voortzetting van offline autoriteitsstructuren en tradities in de virtuele omgeving. Aan de andere kant zijn er meer progressieve pleidooien voor openheid en dialoog.

³⁰ Campbell (2005) *Spiritualising the Internet*.

³¹ Pontifical Council for Social Communications (2002) ‘Ethics in Internet’, toegankelijk via: www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/pccs/documents/rc_pc_pccs_doc_20020228_ethics-internet_en.html (laatst opgevraagd: 15 december 2011); Second Vatican Council (1971) ‘Communio et progressio’, toegankelijk via: www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/pccs/documents/rc_pc_pccs_doc_23051971_communio_en.html (laatst opgevraagd: 15 december 2011).

Eén manier om de online informatie op kerkelijke websites te beheersen, is een strikt beleid ten aanzien van weblinks. De officiële website van het Vaticaan, waarop geen enkele link naar andere websites is te vinden, is hiervoor exemplarisch. Hendrikjan, verbonden aan de RKK, herinnert zich dat dit onderwerp heel wat stof deed opwaaien toen de RKK in 2000 een officiële website oprichtte. Om te voorkomen dat er ‘organisaties zouden worden binnengehaald waar zij liever niet mee geassocieerd werden’, besloot men destijds alleen te verwijzen naar ‘datgene waar we zelf verantwoordelijkheid voor kunnen dragen.’ Een ander voorbeeld van de pogingen van katholieke groepen om greep te krijgen op websites en informatiestromen wordt gegeven door Martijn, die als priester betrokken is bij een oecumenische katholiek-protestantse organisatie. Deze organisatie registreerde in de beginperiode van het internet een groot aantal ‘katholieke’ domeinnamen om te voorkomen dat zogenaamde ‘*domain grabbers*’ ermee aan de haal zouden gaan. De organisatie beoogde hiermee te verzekeren dat ‘mensen die zoekende zijn’ online terecht komen bij ‘wat wij beoordelen als goede informatie.’

Richard, eveneens priester, pleit juist niet voor kerkelijke controle en beheersing van informatie en communicatie op het internet, maar voor de ‘eigen verantwoordelijkheid’ van mensen (‘dat hoeft je allemaal niet zo betuttelend te doen’). Daarbij meent hij dat het ‘ook écht niet goed zou zijn’ wanneer de kerk bij machte zou zijn om bepaalde informatie te verbieden. Bij een online samenwerkingsverband tussen verschillende katholieke organisaties vormden uiteenlopende opvattingen over hoe om te gaan met katholieke informatie online een belangrijke hindernis. Jan vertelt dat de hoofdstroom van het verband in kwestie vrij conservatief was en enkel informatie ‘helemaal volgens de officiële lijn van de kerk’ wilde aanbieden, waarbij werd nagedacht over een ‘stoplichtensysteem’ om met ‘rood, geel en groen de betrouwbaarheid van de katholieke informatie aan te geven bij links naar andere websites.’ Uiteindelijk liep het samenwerkingsverband in kwestie vast, doordat ‘er te veel verschillende lijnen waren van hoe je dat dan op internet zou moeten doen.’ Zelf is Jan van mening dat het internet juist een ‘democratiserende’ werking heeft: ‘Als ik het niet daar vind, dan haal ik het wel elders, of ik heb mijn eigen mening erover.’

Het aloude probleem van de Nederlandse katholieke kerk speelt dus een belangrijke rol bij het maken van keuzen omtrent functionaliteiten, weblinks en inhouden van katholieke websites. Men moet uiterst voorzichtig laveren tussen een orthodoxe lijn die wil vasthouden aan de traditionele kerkelijke autoriteitsstructuren en een progressieve lijn die pleit voor meer openheid en dialoog.

Protestantisme: verspreiding van een gefragmenteerd geloof

Op het eerste gezicht is het internet een ideaal medium voor het gefragmenteerde Nederlandse protestantisme, omdat het ruimte biedt aan alle gemeenten en stromingen om hun eigen identiteit gestalte te geven en zichtbaar te maken. Zo dragen evangelisch-protestantse groepen er op succesvolle wijze hun boodschap uit,³² terwijl vrijzinnig protestanten, die in tegenstelling tot evangelische groepen geen missionaire doelen nastreven, het web vooral gebruiken als een omgeving waar belangrijke informatie, ideeën en teksten ‘binnen een tiende van een seconde’ (Mark) kunnen worden uitgewisseld. Zelfs orthodoxe calvinistische gezindten die bekend staan om hun veroordeling van moderne media zoals televisie, omdat deze de gelovigen slechts afleiden van de belangrijke zaken des levens, hebben hun weg naar het internet gevonden. Via eigen websites voorzien zij hun achterban rechtstreeks van een mediamenu dat aansluit bij hun eigen morele standaarden en interesses. Het internet vormt kortom een ideaal medium voor de vele verschillende protestantse gezindten.

Tegelijkertijd vormt het medium echter een enorme uitdaging voor protestanten die zich gezamenlijk willen presenteren aan een nieuw publiek dat (nog) geen weet heeft van de interne verschillen. Enkele van onze respondenten zijn betrokken bij websites met dit doel en zij geven zonder uitzondering aan dat dit geen *sinecure* is, gezien de vele verschillen tussen protestantse gezindten en gemeentes. Zo geeft Dirk, betrokken bij een groot webproject vanuit de PKN, aan hoe zorgvuldig de woorden moeten worden gekozen waarmee de PKN naar buiten treedt: ‘dat is een heel, heel kwetsbaar evenwicht dat je moet vinden’ om ‘een soort collectieve uitstraling, van samen zijn wij allemaal de protestantse kerk van Nederland (te bereiken).’ Ook Connie, medewerkster van de PKN, maakt gewag van de moeilijkheden die zich voordoen wanneer zij alle verschillende identiteiten en belangen onder één vlag wil verenigen: ‘Ja, nou ja, dat is wat wij graag willen, maar de gemeentes, die zal dat worst wezen. Die hebben hun eigen gezicht.’ Gezien de grote verscheidenheid aan ideeën en overtuigingen binnen het Nederlandse protestantisme heeft Klaas, beheerder van een informatieve website over het Nederlandse Protestantisme ervoor gekozen om de ‘breedte van het Protestantisme bij elkaar te brengen’:

³² Zie voor de Amerikaanse context: Smith, C., with Emerson, M., Gallagher, S., Kennedy, P. & Sikkink, D. (1998) *American Evangelism. Embattled and Thriving*, The University of Chicago Press, Chicago. Voor het Nederlandse Evangelisme zie: Roeland, J. (2009) *Selfation. Dutch Evangelical Youth Between Subjectivization and Subjection*, Ph.D. dissertatie, Faculteit Sociale Wetenschappen, Vrije Universiteit, Amsterdam.

“...het gaat me niet om het profileren van ‘de kerken’. Want als de website er (...) zou zijn voor het profileren van dé Protestantse kerk, dan kan ik het schudden. Dan zijn er een heleboel die onmiddellijk afhaken. Die zeggen: maar daar doen we niet aan mee.”

Uit alle gesprekken komt naar voren dat het binnen het protestantse milieu gemakkelijker is om een website met achtergrondinformatie en huishoudelijke mededelingen op te zetten, dan om dieper in te gaan op de religieuze inhoud, omdat dit laatste dikwijls uitmondt in verhitte theologische discussies en conflictsituaties.

Een ander probleem waarmee protestantse webdesigners worstelen, is het sterk visuele aspect van het internet. Het van oudsher sterk op de Schrift georiënteerde protestantisme hecht minder waarde aan visuele aspecten dan zijn katholieke en holistisch-spirituele tegenhangers. Mark vertelt dat het een ‘bewuste keuze’ is geweest om op de openingspagina van zijn website de nadruk te leggen op tekstuele informatie, om de bezoekers onmiddellijk ‘te confronteren met de inhoud.’ Ook Connie houdt haar website relatief sober door enkel gebruik te maken van ‘mooie plaatjes bij een praatje.’

Toch zijn er ook in protestantse kringen webdesigners die vinden dat hun websites visueel aantrekkelijk moeten zijn om buitenstaanders te kunnen aanspreken. Emma en Dirk hebben allebei gewerkt met verschillende religieuze groepen en benadrukken allebei het belang van het visuele aspect om op te vallen op de online markt. Emma heeft voorheen voor een katholieke organisatie gewerkt en stelt dat het voor het protestantisme moeilijk is om ‘zichzelf te visualiseren’, omdat het een religie is ‘zonder rituelen en zonder beeld, weet je, geen Mariaplaatjes, geen heiligen en zo.’ Bovendien zijn volgens haar niet alle afbeeldingen even geschikt. Een moderne en aantrekkelijke uitstraling is een vereiste: ‘dus niet van oké, we zetten er een kerkgebouw neer en klaar. Want dat zie je héél veel terug op Protestantse sites, het kerkgebouw.’ Dirk is het met haar eens en merkt schertsend op dat foto’s van ‘bleke predikanten’ en ‘een interieurfoto van een kerk waar vier man in zit’ niet genoeg is. Ook hij stelt dat de protestantse kerk een wat moderner en frisser imago zou moeten ontwikkelen, een proces dat echter nog nauwelijks in gang is gezet.

Samengevat vormen de interne theologische verdeeldheid en de historische onderschikking van visuele elementen in het geloof de twee belangrijkste dilemma’s voor webdesigners bij de online presentatie van het protestantisme.

Holistische spiritualiteit: verbondenheid door het web

Hoewel moderne media in het holistisch-spirituele milieu soms worden gezien als vormen van passief vermaak die een bewust leven in de weg staan, of zelfs geheel worden vermeden vanwege hun straling die energetische velden zou verstoren (beiden echo's van de klassieke spirituele angst voor vervreemding door moderne technologie), zijn er in vergelijking met het katholicisme en protestantisme nauwelijks dilemma's omtrent het gebruik van internet. De dominante visie binnen het holistisch-spirituele veld is dat het juist een uitstekend platform biedt om contacten te leggen, ideeën uit te wisselen, kritisch te reflecteren op de moderne samenleving en alternatieven te verkennen.

Webdesigners die actief zijn in dit milieu zien het web als een uitstekende omgeving om hun spirituele ideeën en overtuigingen te ventileren, hun producten te verkopen en diensten aan te bieden. De meesten van hen hebben een eigen spiritueel bedrijfje en hoeven bijgevolg geen verantwoording af te leggen aan religieuze organisaties of instanties, zoals dit in de regel wel het geval is bij hun collega's uit katholieke en protestantse kringen.

Annemarie beheert verschillende spirituele websites waarmee ze haar esoterische boeken verkoopt en legt uit hoe het internet ervoor zorgt dat ze haar 'passie kan uitdragen' en 'die dingen kan delen die ik kwijt wil.' Caroline gebruikt haar website als 'visitekaartje' voor haar spirituele kunst, als vraagbaak voor informatie over de verschillende projecten waaraan zij werkt en voor haar werk als therapeut. Haar website representeert hiermee haar persoonlijke spirituele identiteit. "Je gaat ineens laten zien: 'dit ben ik!'", zo vertelt zij; haar website is een 'bekräftiging voor mezelf, van nou, hier sta ik achter, dit is wat ik te bieden heb.' Meer dan een plaats om een gemeenschappelijke religieuze identiteit te creëren, zien spirituele webdesigners het internet dus als een plaats om hun persoonlijke overtuigingen en ideeën te uiten. Desondanks willen zij hiermee hun bezoekers inspireren en stimuleren in hun eigen ontwikkeling. Zo wil Caroline via haar website mensen op 'de hoogte brengen van wat er allemaal gaande is.' Door te laten zien dat het mogelijk is om te 'communiceren met elementaalwezens' en dat 'de wereld bestaat uit energie', probeert zij mensen 'wakker te maken' of ze 'in ieder geval te prikkelen of aan (te) moedigen om verder te kijken.' Deze opvattingen sluiten aan bij verschillende neopaganistische auteurs die het web hebben aangeduid als een 'ongelooflijk rijke bron', een 'prachtige chaos (...) waar iedereen alles kan delen' en een 'eindelozе voedingsbron'.³³

³³ Nightmare, M. M. (2001) *Witchcraft and the Web. Weaving Pagan Traditions Online*, ECW Press, Toronto, 42; Penczak, C. (2001) *City Magick. Urban Rituals, Spells, and Shamanism*, Weiser Books, York Beach, p. 253; Curott, P. (2001) 'Foreword', in: *Witchcraft and the Web. Weaving Pagan Traditions Online*, M. Nightmare (red.), ECW Press, Toronto, 15-19, 17.

Het gebruik van het internet als platform voor interactie en uitwisseling lijkt een natuurlijk gegeven voor degenen die zich in het holistisch-spirituele milieu als een vis in het water voelen. De worstelingen en dilemma's waarvoor katholieke en protestantse webdesigners zich gesteld zien, zijn hier nauwelijks terug te vinden. Dikwijls richten spirituele webdesigners hun websites zó in, dat ook de bezoekers in de gelegenheid worden gesteld er hun ideeën en overtuigingen te delen, of er hun producten en diensten aan te bieden. Daan legt uit dat 'alles is gericht op uitwisseling' en dat websites ideaal zijn om de 'kaders (te) scheppen waardoor mensen met elkaar iets kunnen uitwisselen.' Ook Ronald streeft ernaar een omgeving te creëren waarin mensen 'kunnen reageren op elkaars uitingen', met het idee dat door de discussies netwerken ontstaan en 'dingen met elkaar (worden) verbonden.' 'En dat', zo stelt hij, 'is eigenlijk waar internet op dit moment heel goed voor bedoeld is.'

Ronald heeft op het internet een 'spirituele marktplaats' ontworpen, waar spirituele aanbieders hun producten en diensten aan de man of vrouw kunnen brengen. In tegenstelling tot het katholieke milieu, waar de kerkelijke autoriteiten grip proberen te houden op de informatievoorziening, wil Ronald geen oordeel vellen over de verschillende genezers, mediums, therapeuten en coaches die zich via zijn website aanbieden, omdat het 'niet aan hem is' om te oordelen over wat iemand nodig heeft voor zijn of haar spirituele ontwikkeling. Annemarie redeneert op een soortgelijke manier: de programma's van haar online spirituele radiostation zijn net als het bijbehorende webforum bedoeld als podia voor geïnteresseerden, maar 'dat hoeft niet altijd te betekenen dat wij het daarmee eens zijn. Want juist spiritualiteit is (...) zoïets individueels.'

Al met al wordt het internet in holistisch-spirituele kringen gezien als platform waar spirituele wijsheden uitgewisseld worden en interactie tussen geïnteresseerden plaatsvindt, opdat een ieders (spirituele) leven verrijkt wordt. Anders dan in het sterk tekstueel en intellectueel georiënteerde protestantisme staat hier de ervaring van het sacrale centraal, waarbij afbeeldingen, sferen en kleuren uiterst belangrijk zijn. Zo hecht Ronald grote waarde aan de '*look and feel*' van zijn websites en meent Patrick dat een afbeelding 'een fijnere manier is voor mensen om informatie op te nemen.' Voor het holistische milieu gaat het er niet zozeer om hoe spirituele boodschappen worden *begrepen*, maar om hoe ze worden *ervaren*. Het internet biedt voor deze benadering een perfect platform.

Conclusie

In Westerse samenlevingen speelt het internet inmiddels voor bijna iedereen een belangrijke rol en daarmee hebben praktische en profane betekenissen van het medium de overhand gekregen over de vroegere beloften van een bevrijdende, of zelfs buitenwereldlijke ruimte. Het zwaartepunt van wetenschappelijke studies is daarmee verschoven naar de vraag hoe online gebruiken zich verhouden tot offline routines en betekenissen.³⁴ In het onderzoeksveld van religie en het internet heeft dit geresulteerd in de notie dat online religie niet zozeer wordt bepaald en gevormd door technologie – zoals de studies uit de jaren negentig nog veronderstelden –, maar dat digitale technologie is ingebed in culturele en religieuze contexten die haar vormgeving en gebruik beïnvloeden.³⁵

Hierop voortbouwend, en aangezet door de opmerkelijke schaarste aan vergelijkende studies in dit wetenschapsgebied, hebben wij de religieuze toe-eigening van het internet in het katholieke, protestantse en holistisch-spirituele milieu vergeleken. De redenen om ‘online te gaan’ blijken sterk overeen te komen: elke groep ziet in dat het internet vrijwel het enige platform is om nog gehoord te worden in de kakofonie van religieuze en seculiere stemmen die is ontstaan als gevolg van ontzuiling, secularisering en de commercialisering van het medialandschap.

Daarnaast vonden we, in overeenstemming met theorieën over ‘culturalisering van technologie’ (Barzilai-Nahon en Barzilai) en ‘spiritualisering van technologie’ (Campbell),³⁶ dat het offline religieuze erfgoed inderdaad een belangrijke rol speelt bij de manier waarop verschillende religies zich het internet toe-eigenen. De ingebruikname van het internet behelst echter meer dan een simpele omzetting van coherente offline religieuze tradities naar een online context. Katholieke en protestantse webdesigners worden in hun werk geconfronteerd met dilemma’s en conflicten die typerend zijn voor de religieuze tradities waarbinnen zij zijn ingebed. Zij kunnen virtuele omgevingen dus niet simpelweg scheppen ‘naar hun eigen evenbeeld’, omdat in eigen kring omstreden is hoe dit evenbeeld er precies zou moeten uitzien.

Binnen het Nederlandse katholicisme staan webdesigners voor het dilemma of zij een meer conservatieve, orthodoxe lijn moeten volgen, of juist een meer progressieve, waarbij

³⁴ Bakardjieva, M. (2003) ‘Virtual togetherness: an everyday-life perspective’, *Media Culture & Society*, 25(3): 291-313; De Koster, W. & Houtman, D. (2008) “‘Stormfront is like a second home to me’”: on virtual community formation by right-wing extremists’, *Information, Communication & Society*, 11(8): 1153 – 1175; Slater (2002) *Social relationships and identity online and offline*.

³⁵ Barzilai-Nahon & Barzilai (2005) *Cultured technology*; Campbell (2005a) *Spiritualising the Internet*.

³⁶ Barzilai-Nahon & Barzilai (2005) *Cultured technology*; Campbell (2005a) *Spiritualising the Internet*.

ruimte wordt gelaten voor dialoog en diversiteit. Hoewel men het internet ziet als een middel om de gemeenschappelijke identiteit te herstellen, gaat de toe-eigening van het internet paradoxaal genoeg dus juist gepaard met een heropleving van de vertrouwde katholieke conflicten over hiërarchie en autoriteit. Protestantse webdesigners worden geconfronteerd met hele andere problemen en dilemma's. Het is voor hen bijna onmogelijk om websites te bouwen die enerzijds recht doen aan de theologische identiteit van een specifieke protestantse gezindte en die anderzijds een breed publiek aanspreken. Het resultaat is een sterk gefragmenteerde online representatie van het protestantisme, met naast op specifieke gezindten toegesneden websites ook inhoudelijk vlakke, op een breder publiek gerichte websites.

De gedecentraliseerde netwerkstructuur van het holistisch-spirituele milieu maakt het internet voor deze groep tot een bijna natuurlijke omgeving om spirituele ideeën te verspreiden en uit te wisselen.³⁷ De affiniteit met visuele cultuur, maar vooral de individualistische houding ten aanzien van religieuze en spirituele inzichten maakt dat deze traditie minder dan de katholieke en protestantse wordt gekweld door twisten over de vormgeving en inhoud van websites en meer het karakter heeft van een 'open source' religie.³⁸

Deze bevindingen dragen bij aan een verfijning van theorieën over 'culturalisering van technologie' en 'spiritualisering van het internet.' De religieuze toe-eigening van het internet blijkt immers geen soepel verlopend proces, maar gaat in het geval van katholicisme en protestantisme gepaard met traditiespecifieke conflicten en dilemma's. Religieuze websites zijn daarmee niet simpelweg online representaties van gemeenschappelijk gedragen, coherente religieuze identiteiten, maar veeleer omstreden uitkomsten van aanhoudende worstelingen binnen religieuze tradities.

³⁷ Helland, C. (2004) 'Popular religion and the world wide web: a match made in (cyber) heaven', in *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, L. Dawson, e.a. (red.), Routledge, New York, London, 21-33.

³⁸ Cowan (2005) *Cyberhenge*, 30.